

М.Жәпек

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Т.Рысқұловтың жарық көрген тарихи-публицистикалық кейбір еңбектеріне шолу

Мақала авторы мемлекет, қоғам қайраткері ғана емес, пайымды публицист Тұрар Рысқұловтың ХХ ғасырдың алғашқы және екінші жартысында Қазақстанда, Өзбекстанда, Мәскеуде жарық көрген кейбір еңбектерінің мазмұнын қысқаша баяндап, талдау жасап, көтерген тақырыбына қарай жіктейді. Т.Рысқұловтың жарық көрген еңбектерін уақыт, кезеңге байланысты саралайды. Сондай-ақ Т.Рысқұлов еңбектеріне қатысты біржақты пікірлерге қазіргі кездердегі кейбір тарихи құжаттар арқылы жауап іздейді. Т.Рысқұловтың тарихи публицистикалық еңбектеріне бүгінгі күн тұрғысынан жаңадан жіті қарау керектігін айтады.

Кілтті сөздер: публицистикалық еңбек, ғылыми-зерттеу еңбегі, қоғамдық саяси қызмет, мемлекеттік қызмет, үгіт-насихаттық мақалалар, публицистикалық мақалалар, өлкелік басылым, бас редактор қызметі, публицистикалық мұра, жергілікті баспасөз.

Т.Рысқұловтың публицистикалық және ғылыми-зерттеу еңбектерін оның қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметінен бөліп қарастыру мүмкін емес. Ол жиырмаға жуық кітаптар, брошюлардың авторы мен редакторы болды. Жүздеген ғылыми және үгіт-насихаттық, публицистикалық мақалалар жазып, жариялады. Өлкелік басылымда бас редактор қызметін атқарды. Қазақстанда тілшілер қозғалысының дамуына ықпал етті. Республикалық, өлкелік съездерде облыстық және аудандық партия конференцияларында, Кеңестер съезінде, көптеген қалалар мен ауыл шаруашылығымен айналысатын аудандардың жұмысшы, шаруаларының, жастарының, зиялы қауым өкілдерінің алдында баяндама жасап, сөз сөйледі.

Т.Рысқұловтың публицистикалық мұрасы әлі күнге дейін толық зерттеліп біткен жоқ. Жергілікті баспасөзде жарияланған көптеген мақалалары іздестіріп тауып, аударуды қажетсінеді.

1984 жылы Қазақстан Компартиясының Орталық комитетінің жанындағы Партия тарихы институты — СОКП ОК жанындағы Марксизм-ленинизм институтының филиалы әзірлеген бір томдық «Таңдамалы шығармаларының» [1], 1997 жылы үш томдық «Шығармалар жинағы» [2] «Қазақстан» баспасынан жарыққа шығуы бұл олқылықтың орнын толтырғандай болды. Дегенмен, мұнда Т.Рысқұловтың өткен ғасырымыздың 20–30-жылдарында жарық көрген аса маңызды еңбектері еңбей қалған.

Бір томдық «Таңдамалы шығармаларына» Т.Рысқұловтың ұзын-ырғасы отыз алты еңбегі енгізілген. Бұл кітапта орталық және жергілікті баспасөзде жарияланған мақалалары, Түркістан Компартиясы мен Әзербайжан Компартиясы съездері мен конференцияларында, РКП (б) XII съезінде, Шығыс халықтарының I съезінде сөйлеген сөздері, баяндамалары және басқа да материалдары жинақталған. Сол сияқты Т.Рысқұловтың «Таңдамалы шығармаларында» Ұлы Қазан төңкерісінен бастап 1930-жылдар ортасына дейінгі кезең қамтылған. Олар негізінен партияның лениндік ұлт саясатын жүзеге асыру мәселелеріне арналған. Онда автор партияның Түркістанның жергілікті еңбекшілерін кеңестік құрылысқа тарту, олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту, ұлттық зиялы қауым өкілдерін көтеру мәселелерін сөз еткен. Орта Азиядағы басмашылықпен күресу тәсілдері, Түрксіб теміржолының тарихи мән-маңызы, Кеңес Одағында

кооперацияларды, тұрғын үй және коммуналдық шаруашылықты дамытуды қозғаған мақалалары берілген. Оның Орта Азия мен Қазақстандағы төңкеріс тарихын зерттеуге арналған материалдары да аса қызығушылық тудырады. «Таңдамалы шығармаларында» Т.Рысқұловтың өмірі мен қызметі туралы қысқаша очерк жарияланған.

С.Бейсембаев пен С.Көлбаев та Т.Рысқұлов туралы зерттеулер жүргізіп, кітап шығарған авторлар [3]. Олар өз еңбектерінде Т.Рысқұловтың негізгі шығармаларына қысқаша шолу жасайды. Және де Т.Рысқұловтың ғылыми-зерттеу, насихаттық, публицистикалық еңбектерінің орасан екендігін көрсетеді. Шындығында, Т.Рысқұлов шығармаларындағы көптеген ой-тұжырымдардың, деректердің, статистикалық және басқа да мәліметтердің бүгінгі таңда да саяси, ғылыми мән-маңызының барлығы аян.

Сонымен қатар көптеген тарихи әдебиеттерде Т.Рысқұловтың тек жекелеген жарияланымдарына ғана талдау жасалып, баға берілген [4]. Мұндай бағалаулар әділ, объективті болғанымен, олар тек Т.Рысқұловтың ертеректе жарияланған, Орта Азия мен Қазақстан халықтарының төңкеріске қатысу тарихының жекелеген проблемаларын қамтитын жарияланымдарына ғана қатысты дер едік. Сондықтан да оның еңбектерін әлі де тереңірек зерттеп-зерделеу, талдау жасау керек.

Т.Рысқұлов публицист ретінде тарихи публицистика саласының дамып, жетілуіне зор үлес қосты. Себебі ол социализм құру жолында кеңестік тарих ғылымының үш кезеңін басынан өткергені белгілі: оның алғашқысы — 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі мен 1917 жылдың қазанына дейінгі кезең; екіншісі — 1917 жылдың қазанынан 1930 жылдардың басына дейінгі кезең; үшіншісі — 1930-жылдардың басынан 1940 жылдарға дейінгі кезең.

Т.Рысқұлов қызмет еткен күрделі, күреске толы кезең кейін ХХ ғасырдың 1990-жылдары ғылыми пікірталастарда, зерттеу еңбектерде тарихты маркстік көзқарас тұрғысынан бағалау, схематизм, модернизм, экономикалық материализм және т.б. мәселелер біржақты сынға ұшырады. Мұның бәрі, әрине, тұрартану саласына, оның ғылыми-зерттеу қызметінің мән-мазмұнына ықпалын тигізбей қоймады. Себебі партия және мемлекет қайраткері ретінде өсіп-қалыптасуы барысында Т.Рысқұловтың тарихи зерттеудің марксистік-лениндік әдістемесін игеру деңгейі оның 20-жылдар соңы — 30-жылдар ортасындағы еңбектерінен айқын көрініс берді.

1924 жылы Т.Рысқұловтың «Ленин және Шығыс халықтары» [5] атты кітабы Ташкентте жарыққа шыққан. Бұл Лениннің көпұлтты Кеңес Одағы халықтарының көсемі ретіндегі ролін ашып көрсеткен, алғашқы ғылыми-көпшілік еңбектің бірі еді. Оның Ленинді еске алуға арналған мақаласы сол жылы 1 ақпанда «Правда» газетінде жарық көреді. Т.Рысқұлов В.И.Ленинмен қалай кездескенін, одан қандай әсер алғандығын баяндайды.

Сол жылы «Новый Восток» журналында Т.Рысқұлов «Шығысты азат ету күресінің тарихынан (Түркістан қырғыздарының 1916 патша үкіметіне қарсы көтерілісі)» атты мақаласын жариялайды. Кейіннен, 1926–1927 жылдары баспасөз беттерінен 1916 жылғы Орта Азия мен Қазақстандағы көтеріліс туралы пікірталастар орын ала бастағанда Т.Рысқұловтың бірқатар мақалары мен «Орта Азияның жергілікті халықтарының 1916 жылғы көтерілісі» [6] атты кітабы жарық көреді. Аталған кітап Қазақстан тарихын зерттеушілерге құнды фактілерді ұсынғаны сөзсіз.

Десек те, бұл еңбек туралы көптеген зерттеушілер қазір әрқалай пікір білдіріп жүр. Мәселен, Х.Т.Тұрсынов өзінің «Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс» атты монографиясында бұл еңбектің жетістіктері мен кемшін тұстарын атап өтеді. Ол: «Т.Рысқұлов бұл көтерілісті халықтың «ондаған жылдар бойы жинақталған өшпенділігінен туған» бүкілхалықтық төңкеріс, көтеріліс ретінде қарастырады. Ол көтерілістің империализм жүйесіне ауыр соққы бергенін» [7; 13], — деп көрсетеді. Сол сияқты Х.Т.Тұрсынов: «Ол Ресей мен жергілікті ұлттық буржуазияның арасындағы экономикалық және саяси байланысты, олардың көтеріліске қарсы біріккен күресін дұрыс көрсете алды» [7; 13], — дейді. Соған қарамастан, аталмыш монография авторы Т.Рысқұловтың осы тақырыпқа қатысты тұстарындағы қателіктеріне назар аударады. Олардың негізгісі, Түркістан аудандарындағы түрлі оқиғаларға баға беруде Т.Рысқұловтың сыни көзқарасының болмауы, барлық орыс қоныс аударушылардың шаруашылығын отаршылдық ретінде қарастырып, қоныс аударған шаруалардың таптық жіктелуі мен күресін ескермеуі туралы айтылады. «Т.Рысқұлов барлық еуропалық халықтар қырғыздар мен қазақтардың көтерілісінің басып-жаншылуына мүдделі болды деп санағанда қателескен еді. Оның көтерілісті патша үкіметі патша әскерлерін Орта Азия аудандарына Ауғанстан мен Батыс Қытайды жаулап алу жорықтарына әзірлеу үшін шығаруға себеп ретінде алдын ала жоспарлаған деген тұжырымы да жаңсақтық еді», — деп көрсетеді зерттеуші [7; 15].

Тіпті, 1926–1927 жылдардағы пікірталасқа қатысушы И.Меницкий сол кездері Т.Рысқұлов позициясын сынға ала отырып, оны тек ұлттық мүддені ғана көздеп, тап күресі туралы естен шығарғаны үшін айыптады. И.Меницкий: «1916 жылғы Түркістандағы оқиғалардан біз қаналған таптардың жергілікті буржазия мен ұлттық айырмашылығына қарамастан басқа да қанаушыларға және солардың мүддесін көздеуші ретіндегі орыс әкімшілігіне қарсы шыққанын көреміз» [8], — деп пайымдайды.

Ал, 1982 жылы В.Г.Чеботарева и Р.Я.Раджапованың «Өзбекстандағы тарихи-партиялық ғылым» атты монографиясында: «Пікірталас қоғамтанушылардың 1916 жылғы көтерілістің туындау себебі, сипаты туралы бір пікірге келе алмағандығын көрсетті. И.Меницкий, Н.Кузьмин, П.Галузо, А.В.Шестаков көтерілістің тек таптық сипатына ғана көңіл бөлсе, Т.Рысқұлов және басқалары оны тек ұлттық сипатымен қарастыра білді. Алайда пікірталас марксистік кадрларды өсіру барысында тарихи-партиялық зерттеулердің теориялық негіздерін нығайтуда маңызды роль ойнады» [9], — деген жолдар бар.

Бірақ біз Т.Рысқұлов ұлт-азаттық көтеріліске қатысты кейбір пікірлерін кейін қайта електен өткізгенін ұмытпағанымыз жөн. Мәселен, 1916 жылғы көтеріліске қатысты аталмыш пікірталас соң, сегіз жыл өткеннен кейін жазған «Төңкерістік күрес тарихының беттерінен» атты 1935 жылы қазан айында «Казахстанская правда» газетінің үш нөмірінде жарияланған еңбегінде [10] Т.Рысқұлов бұл оқиғаны басқаша тұрғыдан қарастырып, көтеріліс алдында таптық күрестің шиеленісе түскенін айта кетеді. Т.Рысқұлов: «Көтеріліс барысында Қазақстандағы сол кездегі таптық күштердің орны айқындалды. Қазақ байлары, жергілікті патша әкімшілігі және байлардың жағындағы ұлттың зиялы қауымы көтеріліс кезінде патша өкіметіне жақтасып, көтерілістің басып-жаншылуына ықпал етті. Отаршылдықты көздеген меньшевиктер мен эсерлер ұйымдары да патша үкіметінің көтерілісті басып тастау шарасына қолдау көрсетті. Бірақ орыс жұмысшылары мен жергілікті орыс шаруалары қазақ еңбекшілерінің көтерілісін жақтады...

Көтеріліс пен оны басып-жаншу кезінде еңбекші халық өздерінің таптық жаулары мен достарын айқын біліп алды. 1916 жылғы көтеріліс қазақ еңбекшілерін Қазан төңкерісін қолдауға даярлады» [11], — деп толықтырулар енгізді.

Т.Рысқұлов бұл жерде оқиғаға басқаша тұрғыдан баға беріп, Ресей патша үкіметінің отарлау саясаты, таптық күштердің іріктелуі және көтерілістің берген сабақтары туралы сөз етеді. Өкінішке қарай, аталмыш еңбек жарық көрген тарихи әдебиетте аталмаған. Соған қарамастан, бұл Т.Рысқұловтың шығармашылық тұрғыдан өсіп-өнуінің айқын көрінісі болып табылады. Сондықтан оның тарихи-публицистикалық мұраларын зерттеп-зерделеу барысында тарихи-зерттеушілік, публицистік қабілетінің қалыптасуына ықпалын тигізген жағдайларды жан-жақты ескеру қажет.

Т.Рысқұловтың ертеректе жарық көрген жарияланымдарының кемшіліктерін де, жетістіктерін де қатар атап өткен жөн. Оның 20-жылдар басындағы еңбектерінен жаңсақ пікірлері көрініс беріп қалып жүрді. Бірақ ол еңбектеріне сыни көзқарас тұрғысынан көз жүгіртіп, жан-жақты талдап, таразылар болсақ, көптеген құнды да мәнді мәліметтерді табамыз. Кейінгі еңбектерінде Т.Рысқұлов өзінің жаңсақ пікірлерін мойындап, кейіннен өз көзқарастарын білдіре бастайды. Мәселен, 1926 жылы 8 шілдедегі «Еңбекші қазақ» газетіндегі «Төңкеріс және қазақ халқы» мақаласына, «Қазақстан большевигі» журналының 1936, № 1–2 сандарында жарық көрген мақалаларына назар аударсақ жетіп жатыр.

Т.Рысқұловтың 1920-жылдардағы еңбектерінде Түркістандағы төңкерістік қозғалыстың өрістеуіне қатысты құнды мәліметтер, сондай-ақ «Төңкеріс және Түркістанның байырғы тұрғындары» [12] атты кітабында аштықпен күресуді ұйымдастыруға арналған баяндамалары мен мақалалары жарияланған. Бұл материалдарда жергілікті көшпелі халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын сипаттайтын көптеген мәліметтер келтіріліп, оларға талдау жасалған, аштықпен күресуге бағытталған саяси, экономикалық және ұйымдастырушылық сипаттағы нақты ұсыныстар берілген.

Сонымен қатар аталмыш кітаптан оның түркістандық большевиктердің солшыл эсерлермен күресінде дұрыс позицияны ұстанғандығы, еңбекші халық мүддесі үшін олармен аянбай күрескені айқын байқалады.

Т.Рысқұловтың ертеректе жарық көрген еңбектері туралы сөз еткенде, оның алғашқылардың бірі болып төңкеріс тарихы, азамат соғысы және Түркістандағы шетелдік әскери интервенция туралы құжаттарды жарыққа шығарғандығын айта кету керек. Бұған оның «Түркістандағы РКП (б) Мұсбюросы», «Төңкеріс және Түркістанның жергілікті тұрғындары» атты кітаптарының мазмұны дәлел бола алады. Оларда Түркістан Компартиясы, Түркістан Орталық атқару комитеті съездерінің

құжаттары келтірілген. Оның ішінде Түркістан АССР-і Кеңестерінің VI және VII съездерінің большевиктер фракциясы мәжілісінің материалдары (1918 ж., қазан), Түркістанның Уақытша Әскери Төңкерістік Кеңесінің, Түркістан республикасындағы аштықпен күрес жөніндегі Орталық комиссияның бұйрықтары, Өлкелік сауда директориясының мәжілісінің (1919 ж.) хаттамалары бар.

Т.Рысқұлов 1927 жылы «КСРО республикалары мен облыстары» сериясымен жарық көрген «Қазақстан» [13] атты еңбегінде XI ғасырдан бастап қазақ халқының Ұлы Қазан төңкерісіне дейінгі әлеуметтік-саяси, тұрмыстық құрылысын, қазақтардың Кеңес өкіметін орнатуға атсалысуын, Қазақ АССР-інің құрылуы мәселелерін, республикадағы экономикалық, мәдени қалыптасу, Қазақстанның тарихи даму жолдарын қарастырады.

Т.Рысқұловтың қазақтардың Ресейдің қол астына кіру тарихы мәселесіне қатысты зерттеулері аса қызығушылық тудырады. Бұл үрдіс кітапта көрсетілгендей, XIX ғасыр соңында аяқталады. Алайда II Екатеринаның тұсында-ақ, қазақ жерін басқару жүйесін өзгерту жобасы туындаған болатын, себебі қазақтар Ресейдің билігін мойындағандарымен, Рысқұлов жазғандай, «билік етуді жүзеге асыра бастағанда қарсылық білдіреді». Кітапта «Сібір қырғыздары туралы жарғыға», патша үкіметі бекіткен «Дала ережесі» мен «Түркістан өлкесін басқару жайлы ережеге» талдау жасалады. Осы талдаудың нәтижесінде Т.Рысқұлов мынадай тұжырымға келеді: «Патша үкіметі қазақтарды оның билік басындағы атқамінерлерімен тығыз байланыс орнату арқылы түземдік администрациясының жәрдемімен билеп-төстеді» [13; 25].

Т.Рысқұловтың XX ғасыр басында қазақ қоғамына сауда капиталын енгізу туралы, қазақтардың шаруашылық жүргізудің айырбас жасау түрінен тауарлық-ақшалық түріне ауысуы туралы, жаңа шаруашылық түрлерінің: аралас мал және жер шаруашылығы мен жер шаруашылығының пайда болуы туралы тұжырымдары патша үкіметінің Қазақстандағы басқыншылық саясатының мәнін тереңінен ұғынуға мүмкіндік берді. Т.Рысқұлов: «Патша үкіметінің Қазақстанды отарлау саясатының мақсаты, біріншіден, Ресейдегі үстем дворяндық-помещиктік өкіметтің капитализм үшін оңай олжа табуға ұмтылуында жатса, екіншіден, шаруаларды Азия елдеріне қоныс аударту арқылы өз елдеріндегі аграрлық берекесіздікті, орыс помещиктері мен дворяндарына зардабын тигізбей жер тарлығын жою» [13; 35], — деп жазды. Кітапта статистикалық мәліметтер келтіріліп, патша үкіметінің осы саясатының зардаптары туралы автордың тұжырымдары берілген.

Оның қазақтың ұлттық зиялы қауымы туралы ойларының да өзіндік маңызы бар. Ол қазақтың зиялы қауымы орыс және мұсылман мәдениетінің ықпалымен қалыптасты деп санайды. Үстем тап өкілдерінің мүдделерін қорғайтын бөлігін сынға алады. «Қазақтардың 1916 жылғы патша үкіметіне қарсы көтеріліске шыққанда осы зиялы қауым өкілдері көтерілісті басып-жаншуға ашық араласып, баспасөз беттерінде көтеріліске қатысушыларды айыптап, аса қуатты патша үкіметінің билігіне бағынуға шақырды, ал көтерілісті басып-жаншу кезінде патша әкімшілігінің қатаң жазалауларына да қарсылық көрсетпеді» [13; 49], — деп жазған еді Т.Рысқұлов.

1929 жылы Т.Рысқұлов Николай Григтің Ленинградтан шыққан «Түрксібте» атты кітабына алғы сөз жазады. Алғы сөзде Т.Рысқұлов Түрксібке саяси, шаруашылық және экономикалық тұрғыдан оң баға беріп, осы құрылыста туындаған олқылықтар мен қиындықтарды айқындап, алдағы міндеттерді нақтылайды.

Т.Рысқұлов үшін Түрксіб тақырыбы ерекше болды. Құрылысты салу барысында оны теміржол магистралының оның маңындағы аудандардың ғана емес, Орта Азия, Сібір, Қазақстан мен Қырғызстанның экономикалық өсіп-өнуіне тигізер ықпалы туралы мәселе толғандырады. Т.Рысқұлов жергілікті баспасөз бен «Правда», «Известия» газеттерінде экономист-ғалым ретінде Түрксіб бойымен жоғарыда аталған аудандар мен республикалардың арасында жүк тасымалдаудың олардың әлеуметтік-экономикалық дамуына тигізер ықпалы туралы кеңінен сөз етеді. Бұл тұрғыдан алғанда ол Орта Азияны — мақта шаруашылығын жүргізуге бейім аудан ретінде; Сібірді — астықпен, ағашпен, табиғи қазбалармен қамтамасыз ететін аудан ретінде; Қазақстан мен Қырғызстанды ауыл шаруашылығы (егіншілік пен мал шаруашылығы) аралас типтегі аудандар ретінде қарастырады. Ол сонымен қатар Сібірдегі өнеркәсіп ошақтарына, атап айтқанда, металлургия мен химия өнеркәсібіне де көңіл бөледі.

Т.Рысқұлов қоғам назарын Түркістан-Сібір теміржолына аударды. Осы алып құрылысқа арнап екі кітап шығарды. Оның бірі «Түрксіб» [14] деп аталады, ол Т.Рысқұловтың жекелеген мақалалары мен сөйлеген сөздерінен тұрады. Оның қаншалықты маңызды еңбек болғандығын айқын ұғыну үшін сондағы мақалаларының бас тақырыптарын келтіре кеткен жөн болар:

- 1) Жетісу теміржолының проблемалары («Правда», 1926 ж., 30 қаз.);
- 2) Ірі құрылысты салу жоспары жайлы (Т.Рысқұловтың КСРО Мемлекеттік жоспар Президиумының 1926 жылғы 6 қарашадағы ірі құрылысты салу жоспарын қарастыруға арналған кеңейтілген мәжілісінде сөйлеген сөзі);
- 3) Түркісіб құрылысының барысы туралы (Т.Рысқұловтың 1927 жылғы 24 маусымдағы Қорғаныс және Еңбек Кеңесі мәжілісінде Түркісіб құрылысының барысы туралы Я.Э.Рудзутактың баяндамасына қатысты пікірталаста сөйлеген сөзінен);
- 4) Халық шаруашылығының 1927/28 жж. көрсеткіштері және Түркісіб (Т.Рысқұловтың КСРО Халық комиссарлар Кеңесі мен Қорғаныс және Еңбек Кеңесі 1927 жылғы 14 қарашадағы халық шаруашылығының көрсеткіштерін қарастыруға арналған біріккен мәжілісінде сөйлеген сөзінен);
- 5) Түркістан-Сібір теміржолы мен оның аудандарының шаруашылығының дамуы («Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1928 ж., 17 ақп.);
- 6) Түркістан-Сібір теміржолы мен оның КСРО-ның халық шаруашылығы үшін маңызы («Түркістан-Сібір магистралі», Түркісіб-ті салуға жәрдем Комитетінің жинағы, 1929 ж.);
- 7) Түркісіб және Орта Азияны қамсыздандыру («Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1930 ж., 12, 13 наур.).

Т.Рысқұловтың ғылыми-зерттеу және публицистикалық қызметінің аясы аса ауқымды. 1931 жылы Мәскеуде оның «Жаңа кезеңдегі коммуналдық шаруашылық (Коммуналдық және тұрғын үй шаруашылығы саласындағы кезек күттірмес міндеттер)» атты тағы бір еңбегі жарық көреді. Онда автор 20-жылдар соңындағы коммуналдық және тұрғын үй шаруашылығының жай-жапсарын сөз етіп, қаладағы осыған қатысты маңызды проблемаларды шешудің қиындығына тоқталады, Кеңес Одағының халық шаруашылығының осы бір маңызды саласын дамытудың негізгі бағыттарын атап көрсетеді. Көптеген статистикалық және басқа да мәліметтерді келтіре отырып, Т.Рысқұлов коммуналдық және тұрғын үй шаруашылығын дамытудың негізгі ережелерінің тек РСФСР үшін ғана емес, басқа да одақтас республикалар үшін маңыздылығына тоқталады. Кітап кезінде бүкілодақтық мәнге ие болып көп таралыммен шығады.

Т.Рысқұловтың «КСРО республикалары мен облыстары» сериясымен 1927 жылы «Қазақстан» атты кітабын жарыққа шығарғандығы туралы жоғарыда айтып өттік. Осы баспамен байланысын жалғастыра отырып, Т.Рысқұлов Қырғызстанның тарихы мен экономикасын бірнеше жыл бойы зерттеудің нәтижесінде 1935 жылдың басында Мәскеуде «Қырғызстан» атты кітабы жарық көреді. Бұл Т.Рысқұловтың салмақты тарихи публицистикалық зерттеулерінің бірі болып табылады. Кітапта Қырғызстанның экономикалық-географиялық жағдайына ауқымды шолу жасалған. Онда қырғыздардың басқыншыларға қарсы күресі, қырғыз халқының Қазан төңкерісіне дейінгі мәдени-тұрмыстық өмірі баяндалып, алғашқы бесжылдықтағы өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығының жай-күйі мен екінші бесжылдықта халық шаруашылығының маңызды салаларын дамыту мәселелері сөз болады. Кітаптың соңғы, сегізінші тарауында РКП (б) қырғыз ұйымының қысқаша тарихы беріледі. Сонымен қатар Т.Рысқұлов осы елдің географиялық жағдайы, флорасы мен фаунасы, қырғыз халқының әлеуметтік тұрмысы, рухани байлығы туралы баяндайды. Қырғызстан тарихын сөз еткенде Т.Рысқұлов ежелгі қырғыз тайпаларының II ғасырдан бастап біздің дәуірімізге дейінгі аралықтағы дамып-жетілу барысына көп көңіл бөледі. Шыңғысхан шапқыншылығына тың баға берген: «Шыңғысхан бастаған монғол шапқыншылығы монғолдардың қоныс аударуы емес-ті, себебі монғолдардың басым бөлігі Шыңғысхан империясы құрылған соң өз территорияларында қалған болатын, Шыңғысхан да сонда оралды, бұл — жаңа территорияларды жаулап алу үшін жекелеген тайпалардың арасындағы қайшылықтарды ұтымды пайдалана білген әскери-феодалдық үстем таптың ісі еді» [15; 12], — деп жазды.

Т.Рысқұлов қырғыз халқының орта ғасырлардағы ауыр тағдырын егжей-тегжейлі баяндай отырып, Темірланның XIV ғасырдағы жаулап алу саясаты, қырғыз жерлерін жаулап алған қалмақтар, Жоңғар мемлекеті туралы айта келіп, өзіне қырғыз тайпаларын бағындырған Қоқан хандығының үстемдігін көрсетеді.

Т.Рысқұлов бірқатар қырғыз руларының Ресейдің қоластында өз еріктерімен кіргендігін айтады. Оның ішінде ол XIX ғасырдың екінші жартысының басында орыс әскерлеріне Қоқан хандығымен күресте көмек көрсеткен боғу және саях руларын ерекше атайды.

Еңбекте патша үкіметі тұсындағы қырғыз өлкелерінің әкімшілік басқарылу тәртібіне де көңіл бөлінеді. Т.Рысқұлов мұндай тәртіпті «екі жақтан» — бай-манаптар мен патша үкіметі тарапынан қанау тудырған тәртіп ретінде бағалайды. «Орыс билігі орнағаннан бері құлдық пен манаптардың

үстемдігі жойылды, бірақ көшпелі кедейлерді қанау ұйымдасқан сипатқа ие бола бастады» [15; 31], — деп жазды Т.Рысқұлов.

Т.Рысқұловтың патша үстемдігі жағдайларындағы қырғыздардың әлеуметтік-экономикалық қатынастарының дамуы туралы тұжырымдары көңіл аудартады. Автор оның көршілес Қазақстандағыдай сипатта болғандығын атап көрсетеді. Мұнда да манаптардың феодалдық үстемдік ету әдістері өзгеріп, халықтың жіктелуі орын алды.

Т.Рысқұлов келтірген мәліметтерге сүйенсек, малы жоқ немесе сегізге дейінгі мал басы бар халықтың 49,22 пайызына шаққанда, небәрі 11,12 бас малдан ғана келді, ал 5,52 пайыз байларға шаққанда олар барлық малдың 33,51 пайызына ие болды. Қырғыздардың егін шаруашылығында да осындай жағдай орын алды. Бұл жерде Т.Рысқұлов қырғыздардың барлық шаруашылығының 47,75 пайызында ешбір ауыл шаруашылық құралдарының болмағандығын, ал 40,77 пайызының басқалардың құралдарын пайдаланғандығын атап көрсетеді [15; 40]. «Қырғыз халқының жаппай кедейленуінің есебінен манаптар мен олардың одақтастары — саудагерлер, кулактар мен патша әкімшілігінің өкілдері байып алды» [15; 42].

Аталмыш еңбекте сондай-ақ патша үкіметінің қоныс аудару саясаты жан-жақты талқыланған. Автор қырғыз еңбекшілерінің ауыр жағдайын, болыс пен ауыл старшиналарының билеп-төстеуін сөз ете отырып, қоныс аударушы аukatты тұрғындардың шаруашылықты тонап-билеуін атап көрсетеді. «Тек Кеңес Одағы ғана ұлттық мәселені, қырғыз халқы мен қоныс аударушылардың арасындағы жер дауларын оңынан шешіп, Қырғызстан халқының осы екі негізгі бөлігінің тату-тәтті тұруына жағдай тудырды» [15; 47], — деп жазғанды Т.Рысқұлов.

Кітапта еңбекшілердің Кеңес өкіметінің орнатылып, нығаюы үшін күрес жолдары, басмашыларға қарсы күресуі, жер-су реформаларын жүргізуі, Қырғыз АССР-ін құруға атсалысуы кеңінен баяндалған.

Қырғыз елінің 30-жылдардағы жай-күйінің назардан тыс қалмауы кітаптың маңызын арттырып тұрғаны сөзсіз. Автор республиканың пайдалы қазбаларына, өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығының жай-жапсарына тоқталып, өнеркәсіптік өнімдерді, атап айтқанда, отын, тау-кен, металл, жеңіл өнеркәсіп өнімдерінің шығарылуы туралы мәліметтер келтіреді. Оның ішінде егіншілікті, мал шаруашылығын, өсімдік өсіру, құс шаруашылығын, орман шаруашылығын дамыту туралы материалдар да бар. «Бірінші бесжылдық пен екінші бесжылдықтың екі жылының нәтижесінде, — дейді Т.Рысқұлов, — Қырғызстанда социалистік егін шаруашылығын дамытуда зор табыстарға қол жеткізілді. Егер төңкеріске дейін егін шаруашылығымен еуропа халықтары ғана айналысса, енді барлық ауыл шаруашылығы өнімдерінің жартысынан көбін егін шаруашылығы өнімдері құрайды. Егін шаруашылығының қарқынды дамуы ауыл еңбекшілерінің жағдайының жақсарып, мал шаруашылығының одан әрі дамуына жол ашады» [15; 85].

Қырғыз елінің екінші бесжылдықтағы дамуына да айрықша көңіл бөлген автор ауыл және орман шаруашылығының дамуының негізгі бағыттарына, көшпелі және жартылай көшпелі халықты отырықшыландыру шараларының жүргізілуіне талдау жасап, сауда-саттық пен көлік және байланыс қызметінің, коммуналдық және тұрғын үй шаруашылығының кеңінен құлаш жайғанын атап көрсетеді.

Кітаптың арнаулы бір тарауы кеңестік және мәдени құрылысқа арналған. Т.Рысқұлов құрылыс салу ісінде жердің таулы болуы, байланыс жолдарының дұрыс жолға қойылмауы тәрізді қиындықтарды көрсете отырып, соған қарамастан, республиканың еңбекшілерді құрылыс салуға тарту ісінде зор жетістіктерге қол жеткізгенін атап өтеді. Еңбекте, халықты ағарту, сауатсыздықты жою, денсаулық қорғау, әлеуметтік қамтамасыз ету, сот пен баспасөз, мәдени-ағартушылық жұмыстарға қатысты нақты мәліметтерді кесте арқылы берген.

Қырғызстанның партия ұйымдарының құрылуы мен қызметінің тарихы егжей-тегжейлі баяндалып, 1927–1928 жылдардағы сандық та, сапалық та жағынан өсіп-жетілуі — партия ұйымдарының әлеуметтік әрі ұлттық құрамы, ондағы әйелдер саны, РКП (б) облыстық комитетінің, аудандардағы партия комитеттері жұмысының формалары мен әдістері туралы мәліметтер келтірілген. Сондай-ақ Т.Рысқұлов республиканың комсомол ұйымына қатысты оның 20-жылдар соңында — 30-жылдар басында қалай туындап, қанат жайғаны, сапалық және сандық құрамы, қызметінің негізгі бағыттары туралы айтады. Кітаптың ғылыми анықтамалығында көптеген құнды мәліметтер келтірілуі автордың еңбекті жазу барысында аянбай тер төккенін дәлелдейді.

Т.Рысқұловтың «Қырғызстан» еңбегі шағын туынды болғанымен (12 б.т.), Қырғызстанның тарихи және экономикалық дамуының көптеген мәселелерін қамтитын алғашқы монографиялық зерттеу болып табылады.

Жалпы алғанда, Т.Рысқұловтың публицистік, ғылыми-зерттеу қызметінің негізгі бағыттары қазақтардың, қырғыздардың және Орта Азия республикаларының басқа да халықтарының тарихын, Орта Азия мен Қазақстанның жергілікті халқының төңкеріс қозғалысына қатысуын, олардың патша үкіметі мен капитализмге қарсы күресін, социалистік құрылысын, КСРО-дағы ұлт мәселесінің шешілуін, Кеңестер Одағындағы артта қалған аудандардың экономикасының дамуын зерттеу мен зерделеуге арналған.

Т.Рысқұловтың аса ірі әрі маңызды жарияланымдарының ішінен оның мынадай кітаптары мен брошюраларын атап өтуге болады:

1. Ленин және Шығыс халқы (Ташкент, 1924);
2. Төңкеріс және Түркістанның тұрғылықты халқы (Ташкент, 1925);
3. Орта Азияның жергілікті халқының 1916 жылғы көтерілісі (Қызылорда, 1927);
4. Қазақстан (М.–Л., 1927);
5. Түркістан-Сібір теміржолының құрылысы туралы (Новосибирск, 1928);
6. Түрксіб (М.–Л., 1930);
7. Жаңа кезеңдегі коммуналдық шаруашылық (М., 1931);
8. Қырғызстан (М., 1935).

Т.Рысқұловтың редакторлығымен және кіріспе сөзімен мынадай зерттеулер даярланып, жарық көрді:

1. Түркістандағы РКП (б) Мұсбюросы (Ташкент, 1922);
2. Григ Н. Түрксібте (Л., 1929);
3. Островский З. Ұлы магистраль (М.–Л., 1930);
4. Қырғызстандағы 1916 жылғы көтеріліс. Құжаттар мен материалдар (М., 1937).

Т.Рысқұлов орталық және жергілікті газет-журнал беттерінде көптеген материалдарын жариялады. Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 көтеріліс, Түркістан еңбекшілерінің төңкеріс қозғалысы, Қазан төңкерісінің Қазақ АССР-ін құрудағы ролі, басмашылықпен күрес туралы жазды [16].

КСРО-дағы ұлт мәселелерін шешуге, Кеңес өкіметінің тұсындағы түрлі халықтардың жетістіктеріне, қазақ ауылдарын өркендетіп, көшпелі халықты отырықшыландыруға, ортаазиялық республикалардың экономикалық дамуы мен «Қосшы» одағының ұйымдарына, ұлттық зиялы қауым мен мәдениеттің өсуіне, жастардың арасында жұмыстар жүргізуге қатысты мақалалар да Т.Рысқұловтың қаламынан туған [17].

Оның баспасөздегі мақалаларының құндылығын мынадан да байқауға болады. Ол алғашқылардың қатарында ұлттың зиялы қауымының Қазақстандағы мәдени төңкерісті жүзеге асырудағы ролі туралы айтады. Зерттеуші Р.Сүлейменов Т.Рысқұловтың еңбектерінің Қазақстанның ұлттық мәдениеті мәселелерін қамтудағы маңызы туралы былай дейді: «Т.Рысқұлов Қазақстанда жұмысшы табы, пролетариат өсіп-жетілмегендіктен, мұнда пролетариаттық мәдениеттің, әдебиеттің, өнердің болуы да мүмкін емес деген пікірді алғашқылардың бірі болып сынға алды.

Зиялы қауымға қатысты мәселеде Т.Рысқұлов, сондай-ақ бірқатар қызықты да орынды пайымдаулары мен ескертпелерін білдірді. Атап айтқанда, ол бұрынғы кадрларды қайта даярлап, оларды пайдалану мүмкіндігі туралы айтқанды» [18].

Рысқұловтың Т. XX ғасырдың алғашқы жартысында жарық көрген еңбектерін оқи отырып, оның тамаша насихатшы, пайымды публицист, көптеген тарихи және экономикалық мәселелердің зерделі зерттеушісі болғандығына көз жеткіземіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Рыскулов Т.Р. Избранные труды. — Алма-Ата, 1984. — 260 с.
- 2 Рыскулов Т.Р. Собрание сочинений в трех томах. — Алматы, 1997. — 336 с.
- 3 Бейсембаев С., Кульбаев С. Турар Рыскулов. — Алма-Ата, 1974. — 40 с.
- 4 Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. — Ташкент, 1967. — С. 75.; Турсунов Х.Т. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. — Ташкент, 1962. — 148 с.; Чеботарева В.Г., Раджапова Р.Я. Историко-партийная наука в Узбекистане. — Ташкент, 1982. — С. 24.; Вопросы историографии Казахстана. — Алма-Ата, 1983.

- 5 *Рыскулов Т.* Ленин и народы Востока. — Ташкент, 1924. — С. 15.
- 6 *Рыскулов Т.* По поводу выступления тов. Меницкого // Коммунистическая мысль. — № 2. — Ташкент, 1926; *Рыскулов Т.* Еще о характере восстания 1916 г. Туркестана (Мой ответ гг. Меницкому, Кузьмину и Галузо) // Коммунистическая мысль. — № 1. — Ташкент, 1927; *Рыскулов Т.* Восстание туземцев Средней Азии в 1916 году. — Кзыл-Орда: Госиздат, 1927. — 113 с.
- 7 *Турсунов Х.Т.* Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. — Ташкент, 1971. — 187 с.
- 8 *Меницкий И.* О характере событий 1916 года в Туркестане (по поводу статьи тов. Рыскулова «Восстание туземцев в Туркестане») // Коммунистическая мысль. — № 2. — 1926. — С. 151.
- 9 *Чеботарева В.Г., Раджапова Р.Я.* Историко-партийная наука в Узбекистане. — Ташкент, 1982. — С. 24.
- 10 *Рыскулов Т.* Страницы истории революционной борьбы // Казахстанская правда. — 1935. — 22–24 окт. — С. 2.
- 11 *Рыскулов Т.* Страницы истории революционной борьбы // Казахстанская правда. — 1935. — 23 окт. — С. 2.
- 12 *Рыскулов Т.* Революция и коренное население Туркестана. — Ташкент, 1925. — С. 35.
- 13 *Рыскулов Т.* Казахстан. — М.-Л.: Госиздат, 1927. — 62 с.
- 14 *Рыскулов Т.* Турксиб. — М.-Л.: Госиздат, 1930. — 51 с.
- 15 *Рыскулов Т.* Киргизстан. — М.-Л.: Госиздат, 1935. — 22 с.
- 16 Туркестанская правда. — 1923. — 23 июня // Советская степь. — 1927. — 24 июля; 1929. — 4 марта // Казахстанская правда. — 1935. — 10 мая.
- 17 Туркестанская правда. — 1923. — 27 февр., 6 марта // Советская степь. — 1926. — 10 июня.
- 18 *Сулейменов Р.* Вопросы историографии Казахстана. — Алма-Ата, 1983. — С. 77.

М. Жапек

Обзор некоторых историческо-публицистических публикаций Т. Рыскулова

В статье рассматривается публицистическое наследие великого сына казахского народа — государственного деятеля Турара Рыскулова, анализируются некоторые его книги, вышедшие в издательствах Казахстана, Узбекистана и Москвы, отмечена актуальность и значимость материалов публициста. Классифицируя публицистические произведения Т. Рыскулова, автор обращает внимание читателей на периоды его деятельности. На основе исторических документов в статье даются ответы на некоторые вопросы, касающиеся этого видного общественного деятеля.

In article the publicistic heritage of the great son of the Kazakh people, statesman Turar Ryskulov is considered. It is analyzed Turar Ryskulov some books left in publishing houses of Kazakhstan, Uzbekistan and Moscow. Classifying Turar Ryskulov publicistic products the author pays attention of readers to the periods of its activity. The author also answers some unilateral questions round Turar Ryskulov through historical documents. In article it is specified an urgency and the importance of materials of Turar Ryskulova.